

I S S N 0569-9746

ANADOLU ARAŞTIRMALARI

*JAHRBUCH FUR KLEINASIATISCHE
FORSCHUNG*

İSTANBUL 2017

Anadolu araştırmaları = Jahrbuch für Kleinasiatische forschung.--İstanbul : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1955-

c.: resim, şekil; 24 cm.

Yılda bir sayı.

ISSN 0569-9746

Elektronik ortamda da yayınlanmaktadır:

<http://dergipark.gov.tr/iuanadolu>

1. ARKEOLOJİ – TÜRKİYE. 2. ARKEOLOJİK ARAŐTIRMALAR – SÜRELİ YAYINLAR.

**ANADOLU ARAŞTIRMALARI dergisi hakemli bir dergi olup,
yılda bir kez yayınlanmaktadır.**

Telif Hakları Kanunu çerçevesinde makale sahipleri ve Yayın Kurulu'nun izni olmaksızın hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz. Yazıların bilim, dil ve hukuk açısından sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yayın Sahibi:

İstanbul Üniversitesi

Yayın Sahibi Temsilcisi:

Prof. Dr. Hayati DEVELİ
Edebiyat Fakültesi Dekanı

Sorumlu Müdür:

Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR

İletişim:

Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Posta Adresi: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Anadolu Araştırmaları Dergisi
Ordu Cad. No: 196, 34459 Laleli/İstanbul
e-posta: anadolarastirmalari@istanbul.edu.tr
Tel: 0(212) 440 00 00 / 15929

BASKI-CİLT

Kültür Sanat Basımevi
www.kulturbasim.com
Sertifika No: 22032

Dergi Sorumlusu

Prof. Dr. Mustafa H. SAYAR

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Mustafa H. SAYAR
Prof. Dr. Güler ÇELGİN
Prof. Dr. Mahmut KARAKUŞ
Prof. Dr. Şevket DÖNMEZ
Doç. Dr. Erkan KONYAR
Yrd. Doç. Dr. Meltem DOĞAN-ALPARSLAN
Yrd. Doç. Dr. Emre ERTEN

Hakem Kurulu

Prof. Dr. Kamil Levent ZOROĞLU (Batman Üniversitesi)
Prof. Dr. Stephan KROLL (Ludwig Maximilians Universität- Emeritus)
Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Özdemir KOÇAK (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Necmi KARUL (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Andreas SCHACHNER (Deutsches Archäologisches Institut)
Doç. Dr. Ferit BAZ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Haluk SAĞLAMTİMUR (Ege Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Meltem DOĞAN ALPARSLAN (İstanbul Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Metin ALPARSLAN (İstanbul Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Selim Ferruh ADALI (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Gürkan ERGİN (İstanbul Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Aliye EROL ÖZDİZBAY (İstanbul Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Ali ÇİFÇİ (Marmara Üniversitesi)

Yayına Hazırlayanlar

Prof. Dr. Mustafa H. SAYAR
Doç. Dr. Erkan KONYAR
Uzm. Dr. Can AVCI

Sayı Editörleri

Doç. Dr. Erkan KONYAR
Uzm. Dr. Can AVCI

ANADOLU ARAŞTIRMALARI 20, 2017

Yeniden Başlarken

Anadolu Araştırmaları Dergisi kimi kesintiler olmakla birlikte 1955 yılından bu yana İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi tarafından yayınlanmaktadır. Amacı; 1915 yılından beri Eskiçağ derslerinin verildiği İstanbul Üniversitesi'nde Eskiçağ Dönemi kültürleri üzerine çalışan bilim insanlarının Anadolu ve yakın çevresinde oluşan uygarlıklara ait taşınır ve taşınmaz kültür varlıkları ve bölgelerarası kültürel ilişkiler üzerinde yaptıkları yorumların bilim dünyasının değerlendirmesine aktarılmasıydı. Kronolojik olarak da Eski Önasya kültürlerini inceleyen disiplinlerin dikkate aldığı milattan önceki yüzyıllardan Klasik Eskiçağ kültürlerinin ilgi alanına giren dönemleri ve Geç Antik Çağ'ın ve dolayısıyla Eskiçağ'ın bitimi olarak tanımlanan MS 6. yüzyılın sonuna kadar uzanan süreci kapsamaktadır. Dergi'de bu kriterleri taşıyan arkeoloji, filoloji, epigrafi ve nümizmatik alanlarındaki çalışmalarla bu dönemlerin tarihi coğrafyasını konu alan yazılara da yer verilmektedir.

Anadolu Araştırmaları Dergisi bazı sayılarını "Armağan Kitabı" niteliğinde yayınlamıştır. 1965 yılında yayınlanan 2. sayısı 1961 yılında hayatını kaybeden ve Dergi'nin kurucusu olan Eski Önasya Dilleri ve Kültürleri alanında çalışan dilbilimci, tarihçi Helmut Theodor Bossert'e ithaf edilmiştir. Yine 1996 yılında yayımlanan XVI. sayısı Prof. Dr. Afif Erzen'e sunulan yazılardan oluşmaktadır.

Dergi'nin 1976 ile 2006 yılları arasında yayınlanan sayılarında başta Hitit ve Urartu dönemleri olmak üzere Anadolu yerel halklarına ait kültür varlıkları ile Anadolu'da başta İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi ve diğer üniversitelerin öğretim üyeleri tarafından yapılan kazı ve araştırmaların buluntularının değerlendirilerek bilim dünyasına tanıtıldığı görülmektedir.

Bossert'ten sonra Dergi'nin yayın kurulunu oluşturan ve yayına hazırlayan Edebiyat Fakóltesi'nin tüm öğretim üyelerine değerli hizmetleri ve verdikleri büyük emek için burada bir kez daha teşekkür ederken Anadolu Eskiçağ Tarihi araştırmalarının farklı disiplinlerde gelişerek ilerlemesinde

büyük katkısı bulunan ve artık maalesef aramızda olmayan değerli Eskiçağ araştırmacıları, yol gösterici bilim insanları Prof. Dr. Uluğ Bahadır Alkım'ı, Prof. Dr. Afif Erzen'i, Prof. Dr. Mustafa Kalaç'ı, Prof. Dr. Oktay Akşıt'i ve otuz yıla yakın bir süre Dergi'nin redaksiyon çalışmalarını üstlenen değerli bilim insanı, Önyasya dilleri uzmanı, dilbilimci, tarihçi ve her yönden çok kıymetli bir önder olan Prof. Dr. Ali M. Dinçol'u bir kez daha rahmetle anarken değerli hatıraları önünde saygıyla eğiliyoruz. Halen hayatta olan ve yayın kuruluna önceki yıllarda büyük katkılarda bulunmuş olan tüm öğretim üyelerimize de sağlıkla uzun bir ömür dilerken değerli katkıları ve emekleri için tekrar çok teşekkür ediyoruz.

Dergi'nin bu yıldan başlayarak yayınlanacak olan yeni sayılarına Anadolu ve çevre kültürlerinin Eskiçağ dönemleriyle ilgilenen tüm yerli ve yabancı meslektaşlarımızı değerli çalışmalarının sonuçlarını ve yorumlarını içeren makaleleriyle bu sayıda belirtilen yayın ilkeleri çizgisinde katkıda bulunmaya saygılarımızla davet ediyoruz.

Anadolu Araştırmaları Dergisi Yayın Kurulu

İÇİNDEKİLER

Urartu Krallığı'nda Hayvancılığın Soyo Ekonomik Açıdan Önemi Haluk SAĞLAMTİMUR.....	1-16
New Observations of the Doğubayazıt Rock-cut Tomb Erkan KONYAR	17-35
The Early Neo-Assyrian Provincial Army of Güzāna Miklós KERESKES	37-76
The Role of The Enslaved Populations in The Urartian Settlement Policy Can AVCI.....	77-90
Urartu Kralı Minua'ya Ait Aznavurtepe Kalesi Yazıtı ve Bu Yazıtta Geçen É Yapısı Üzerine Bazı Tespitler Kenan IŞIK	91-104
Bathonea. A Site That Never Existed Oğuz TEKİN.....	105-114
Urartu Krallığı'nın İlk Devlet Yatırımı Sardurburç Yapısı Işığında Urartu Taş Ocakçılığına İlişkin Gözlemler Rıfat KUVANÇ.....	115-134
Rethinking: On The Urartian Ivory Artefacts Esra ALP	135-159

URARTU KRALLIĞI'NDA HAYVANCILIĞIN SOSYO EKONOMİK AÇIDAN ÖNEMİ

Haluk SAĞLAMTİMUR*

Keywords: Urartu, Animal Husbandry, Meherkapı, Agriculture, Economy

The mountainous areas in the region that make up the Urartian Kingdom are characterized by independent depressions separated from each other. Much of this high mountainous region is used as summer pastures for pastoral and livestock breeding seasonal migrants in a traditional way. For this reason, animal husbandry in Eastern Anatolia is more important than other parts of Anatolia in terms of its impact on people's life and nutritional resources. Due to the geographical characteristics of the region, people in some regions provide their livelihoods from livestock rather than agriculture. In addition to the abundance of non-agricultural areas in the region, the abundance of pastures, meadows and springs, an inadequate climate for agriculture and in addition to the inadequate population make economic livestock an important source of livelihood. In addition, negative conditions in terms of agriculture such as short summers, long and hard days in winter and high temperature difference between night and day also give rise to a significant contrast to the livestock breeding in every period of history. Although Urartian kings encourage agricultural production, the adverse climatic conditions that make agriculture difficult, along with limited and inefficient agricultural areas, indicate that livestock as economic input is more important. In the Urartian Kingdom, where livestock and livestock are economically important, sacrifices and vows are offered to increase godliness and productivity. Towards the end of the 9th century BC, the Meherkapı rock inscription, which was built by Ispuini and Menua, rules on victims to be presented to the gods by the kingdom. This article will be told in the Urartian Kingdom in the light of the socio-economically important inscriptions of animal husbandry.

Anahtar Kelimeler: Urartu, Hayvancılık, Meherkapı, Tarım, Ekonomi

Urartu Krallığı'nı temsil eden coğrafyanın çöküntü alanları birbirinden keskin yükseltilerle ayrılmıştır. Bu yüksek dağlık alanlarda mevsimlik olarak yapılan hayvancılık bugüne değin süregelen bir alışkanlığı işaret etmektedir. Yazlık otlaklara ihtiyaç duyan bu ekonomik faaliyet bir yaşam biçimine dönüşmüştür.

Bölgenin coğrafi özellikleri bazı yörelerde hayvancılığın birincil geçim kaynağı olarak tarımın önüne geçmesini sağlamıştır. Öyle ki tarım yapılamayan alanların fazlalığı yanında mera, çayır ve yaylaların bolluğu, tarıma uygun olmayan bir iklim ve bunlara ek olarak nüfusun yoğun olmayışı, ekonomik olarak hayvancılığı önemli bir geçim kaynağı haline getirmiştir. Ayrıca yazların kısa, kışların uzun ve sert, gece ve gündüz arasındaki ısı farkının yüksekliği gibi tarım açısından olumsuz

* Yrd. Doç. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü
Bornova- İzmir, e-mail: haluk.saglamtimur@ege.edu.tr.

koşullar da bölgede hayvancılığın önemini ekonomik olarak yüksek tutmuştur. Urartu dönemine bakıldığında krallığın zirai tarımı teşvik eden icraatlarına rağmen tarım alanlarının sınırlı ve kısmen verimsiz olması ile birlikte tarımı zorlaştıran olumsuz iklim koşulları, ekonomik girdi olarak hayvancılığı ön plana çıkarmıştır. Ekonomik olarak hayvancılığın ve hayvan besiciliğinin önemli yer tuttuğu Urartu Krallığı'nda tanrılara, verimliliğin artması için kurbanlar ve adaklar sunulmaktadır. MÖ 9. yüzyılın sonlarına doğru İşpuini ve Menua tarafından yaptırılan Meherkapı kaya yazıtında, krallık tarafından tanrılara sunulacak kurbanlarla ilgili kurallar yer almıştır. Bu makalede Urartu Krallığı'nda hayvancılığın sosyo ekonomik açıdan önemi yazıtlar ışığında anlatılacaktır.

Tarım, hayvancılık ve hammadde yataklarının kullanımı, Urartu Krallığı'nın ekonomik kaynaklarının temellerini oluşturmaktadır. Tarımsal faaliyetler büyük oranda verimli alçak ovalarda, hayvancılık ise daha çok dağlık alanlarda yapılmıştır. Urartu krallarının tarımsal üretimi teşvik etmelerine rağmen, tarım alanlarının sınırlı ve kısmen verimsiz olması dışında, tarımı zorlaştıran olumsuz iklim koşulları, ekonomik girdi olarak hayvancılığın daha önemli olduğunu göstermektedir. Ayrıca Urartu öncesi bölgede yaşayan toplulukların daha çok hayvancılıkla geçinen, yarı göçer aşiretlerden oluştuğu da bilinmektedir.

Doğu Anadolu'da hayvan yetiştiriciliği, insanların yaşam ve beslenme kaynaklarına olan etkisi bakımından, Anadolu'nun diğer bölgelerine göre daha önemlidir. Bölgenin coğrafi özelliklerinden dolayı, bazı yörelerde insanlar geçimlerini tarımdan çok hayvancılıkla sağlarlar. Bölgede tarım yapılamayan alanların fazlalığı yanında mera, çayır ve yaylaların bolluğu, tarıma uygun olmayan bir iklim ve bunlara ek olarak nüfusun yoğun olmayışı, ekonomik olarak hayvancılığı önemli bir geçim kaynağı haline getirmektedir. Ayrıca yazların kısa, kışların uzun ve sert, gece ve gündüz arasındaki ısı farkının yüksekliği tarım açısından olumsuz koşullar da bölgede hayvancılığa verilen önemi, tarihin her döneminde belirgin olarak karşımıza çıkarmaktadır.

Urartu Krallığı'nı oluşturan bölgedeki dağlık alanlar, birbirinden ayrılan bağımsız çöküntü alanlarından meydana gelmektedir. Bu yüksek dağlık bölgenin büyük bir bölümü, günümüzde geleneksel bir şekilde mevsimlik olarak göçen bölge toplulukları tarafından yazlık otlaklar

olarak kullanılmaktadır. Hayvan potansiyeli açısından sığır, koyun ve keçi bölgenin ana türlerini oluşturur. Koyun yetiştiriciliği ve sayısal çoğunluğu, bölgede keçiye oranla daha fazladır. Koyunun tercih edilmesindeki etkenler, süt veriminin yüksekliği, yapağı, kışa dayanıklı ve etinin lezzetli olmasıdır¹. Bu durum 1960-1970'li yıllara kadar devam etmiştir. Bu tarihler arasındaki bir araştırmaya göre bölgedeki koyun besleme oranı %85, keçi ise %15 civarındadır². Bu sayısal oranların Urartu Krallığı açısından da farklı olduğunu söylemek güçtür³.

Kazılarda ortaya çıkartılan hayvan kemikleri, canlı hayvanların ganimet olarak alındığına ilişkin yazıtlar, kurban edilecek hayvan listesini ve sayısını gösteren Meherkapı (UKN I: 27) yazıtı, Urartu Krallığı'ndaki hayvan yetiştiriciliğinin önemini ve gerekliliğini göstermektedir. Ayrıca bazı yazıtlarda, kralın bağ ve bahçeler kurmanın yanı sıra hayvanlar için otlakların düzenlediği de belirtilmektedir (Dinçol-Kavaklı 1979: 20, 24, 26).

Bunun yanında hayvancılık, bölgenin tarımsal potansiyeli dikkate alındığında beslenme açısından, tarımsal üretime oranla daha garantili ve güvenilir olmalıdır.

Bölgede yaşayan topluluklar herhangi bir tehlike anında hayvanları ile birlikte dağılarak, küçük gruplar halinde yüksek yaylalara, daha güvenli bölgelere gitmiş veya kalelerin içerisine sığınmışlardır. Bölge topluluklarının yerleşim yerlerini terk etmelerine en iyi örnek II. Sargon'un 8. sefer kayıtlarında görülebilir. II. Sargon,

¹ Doğu Anadolu köylerinde, koyun sayısı her zaman keçiden fazladır. Koyun vücudunun yağlı ve kalın yün tabakasına sahip olmasından dolayı kış şartlarında keçiye göre daha dayanıklıdır. Koyun eti çabuk pişmesi ve yağlı olması nedeniyle günlük tüketim ve kavurma yapımında tercih edilmektedir. Ayrıca koyun sütünde bulunan yüksek yağ oranı, peynir ve yoğurt yapımı için tercih sebebidir.

² Van İli Yıllığı 1973: 181. Bu oranların, günümüz Türkiye hayvan sayıları toplamı içerisindeki koyun keçi oranı ile karşılaştırıldığında büyük bir değişiklik olmadığını görmekteyiz. 2016 yılı sayımlarına göre ülkemizde bulunan koyun 33.239.147, keçi 10.794.915, büyükbaş hayvan sayısı ise 14.323.941 adettir (Kaynak: TÜİK 2016 yılı haziran ayı verileri).

³ Ayanis kazısında ortaya çıkartılan 248 adet hayvan kemiği üzerinde laboratuvar incelemeleri yapılmıştır. İncelenen kemikler içerisinde koyun ve keçi oranı yüksektir. Sığır ve at kemiklerinin yanında küçük süt kuzuları, ceylan, alageyik ve küçük yavru geyikler de tüketilen hayvanlar arasındadır.

Urartu ülkesine girdikten sonra 7 eyaleti ve 430 kenti ele geçirdiğini belirtmektedir (LAR II: 176). Ancak ele geçirilmiş olan bu kentler veya kaleler de, daha önce düşmanın geleceğini duyan bölge toplulukları tarafından terkedilerek, hayvanları ile birlikte dağlara çekilmiş olmalıdırlar. Boşaltılmış kale veya diğer yerleşimlerin yakılıp yıkılmasının dışında, II. Sargon'un ünlü 8. yıl seferi, Musaşir'in yağmalanmasına kadar olan zaman diliminde ekonomik olarak başarısız bir sefer olmalıdır. Düşman saldırısı veya herhangi bir tehlike karşısında, kalelerin etrafında yaşayan halkların canlı hayvanları ile birlikte kalelere sığındıklarını gösteren arkeolojik buluntular, Yukarı Anzaf Kalesi'nde ortaya çıkartılmıştır. Kuzey Kapı'nın avlu bölümünde yapılan kazı çalışmalarında, kaleye yapılan saldırı sırasında içeriye alınan hayvanlar, kale içerisindeki yangınla birlikte, dışarıya çıkmak isterken kapı önünde izdihamdan ve dumandan boğularak ölmüşlerdir. Ortaya çıkartılan hayvan kemikleri arasında 81 adet sığır, 452 adet koyun ve keçi saptanmıştır (Belli 1988: 25).

Bölgenin iklim özellikleri, hayvancılıkla uğraşan yarı göçebe toplulukların düzenli olarak uzun süreli yaylalarda kalmalarını da engellemektedir. Şiddetli ve uzun geçen kış ayları, bu insanları daha sıcak ve daha korunaklı olan küçük ovalara sığınmaya zorlayarak merkezi devlet otoritesinden bağımsız davranmalarını engellemiş olmalıdır (Yakar 2007: 384). Ayrıca doğal coğrafi engeller ve şiddetli kış koşulları ve hayvan sağlığı gibi nedenler de zaten bölgede sürekli göçebeliği imkânsız hale getirmektedir.

Ekonomik olarak hayvancılığın ve hayvan besiciliğinin önemli yer tuttuğu Urartu Krallığı'nda tanrılara, verimliliğin artması için kurbanlar ve adaklar sunulmaktadır. MÖ 9. yüzyılın sonlarına doğru İşpuini ve Menua tarafından yaptırılan Meherkapı kaya yazıtında, krallık tarafından tanrılara sunulacak kurbanlarla ilgili kurallar düzenlenmiştir (UKN I: 27). Urartu Krallığı'nın, egemenlik sahası içerisinde bulunan halk topluluklarının, merkezi bir devlet altında birleştirip "Urartulaştırmak" amacıyla kurmuş olduğu resmi devlet dininde, farklı halk topluluklarının yerel tanrı veya tanrıçalarını da içine alan geniş bir devlet panteonu oluşturduğu görülmektedir. Devletin egemenlik alanının genişlemesine orantılı olarak tanrı sayısı çoğalmış ve çok tanrılık resmi bir kimlik kazanmıştır (UKN

I: 27). Bu nedenle Meherkapı yazıtında farklı tanrılara sunulacak kurbanlık hayvan sayısının fazlalığı dikkat çekmektedir. Meherkapı yazıtında 79 tanrı ve tanrıça ile birlikte, bu tanrıların önem ve niteliklerine göre kuzu, koyun, sığır ve manda, gibi hayvanlardan kaç adet kesileceği belirtilmiştir. Bu listeye göre, Tanrı Haldi için “Güneş Tanrısı Ayı”nda 6 kuzu, 17 sığır ve 34 koyun kesilmesi gerekmektedir (Salvini 1994: 206). Diğer tanrılara sunulacak kurbanların ise ne zaman ve nasıl olacağı bilinmemektedir. Bütün tanrı ve tanrıçalara kesilecek kurban sayısı toplam olarak 105 büyükbaş ve 310 küçükbaş hayvandan oluşmaktadır. Ancak listedeki hayvan kurbanlarının günlük, aylık veya yıllık olarak kesileceğine dair herhangi bir bilgi verilmemiştir. Ancak Meherkapı yazıtının sonunda bulunan ifadeden açık hava tapınağının işlevi hakkında bir şeyler söyleyebiliriz. Aşağıda yazılı olan ifadeden dini etkinlikler hakkında yorum yapmak mümkündür. Yazıttan anlaşıldığı üzere farklı zamanlarda farklı ritüellerin yapıldığını söyleyebiliriz.

“Ağaçların meyveleri toplandığında, Haldi'ye 3 koyun kesilmelidir (ve) 3 koyun da tanrılar heyetine (ve); bağ(olasılıkla bağ bozumu yapıldığında) Haldi'ye 3 koyun kesilmeli (ve) tanrılar heyetine de 3 koyun; üzümler sıkıldığında (?) Haldi'ye 3 koyun kesilmeli, (ve) tanrılar heyetine de 3 koyun ve şarap sunulmalıdır” denilmektedir (Salvini 2006: 201).

Görüldüğü gibi diğer kült merkezlerinin dışında yalnızca Meherkapı yazıtında dinsel törenler gereği 79 tanrıya kurban edilecek hayvan sayısı büyük rakamlara ulaşmaktadır. Bu hayvanların aylık veya günlük kesileceklerini düşünürsek, Urartu toplumundaki hayvancılık ekonomisinin çökmesi anlamına gelir.

Ayrıca bu sayıya bağlar kurulduğu, kanaldan su alındığı, tarladaki ekinin biçildiği zaman kesilen kurbanları da eklemek gerekmektedir. Meherkapı yazıtının son paragrafında Tanrı Haldi için yapılacak bir bağdan bahsedildiği gibi kurban edilecek hayvanların sayısını da gösteren bir emir vardır.

“Ayrıca Tanrı Haldi'ye bir bağın yapılmasını buyurdular. Ondan önce orada hiçbir şey yapılmamıştı. Sardurioğlu İşpuini ve İşpu-

inioğlu Menua bir kalenin yapılmasını(?) buyurdular ve bir ferman çıkardılar. Köyler...olduğu zaman, kurban olarak tanrı Haldi'ye 3 koyun (ve) bütün (öbür) tanrılara 3 koyun sunulsun. Bir bağ...olduğu zaman kurban olarak Tanrı Haldi'ye 3 koyun (ve) bütün (öbür) tanrılara 3 koyun sunulsun” (UKN I: 27).

Ayrıca II. Rusa'ya tarihlenen başka bir yazıtta, devlet tarafından yaptırılan sulama kanallarından alınan su ve elde edilen ürün için hayvan kurban edilmesi gerektiği yazılıdır.

“Onun egemeni olan Tanrı Haldi'ye Argiştı oğlu Rusa bu steli diktirdi. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Argiştı oğlu Rusa der ki: Qu-arlini vadisinin yeri ekilmemiş idi. Orada hiçbir şey yoktu. Tanrı Haldi'nin buyurduğuna göre ben bu üzüm bağını diktirdim. Ekilecek tarla ve meyve bağının orada yapılmasını buyurdum. Orada bir şehrin yapılmasını üzerime aldım. Ildarunia ırmağında bir kanal açtırdım, adı “Umeşini” idi. Rusa'nın bu vadisinde bir kimse kanalla herhangi bir şeyi suladığı zaman Tanrı Haldi'ye keçi yavrusu kesilsin ve Tanrı Haldi'ye koyun, Tanrı Teişeba'ya koyun ve Tanrı Şivini'ye koyun kurban edilsin, şehadie tanrı anıqu, sular herhangi bir şey eşia siuli zaman Tanrı Haldi'ye keçi yavrusu kesilsin ve Tanrı Haldi'ye koyun, Tanrı Teişeba'ya koyun ve Tanrı Şivini'ye koyun kurban edilsin” (UKN I: 281).

Hayvancılığın ve hayvan besiciliğinin olmadığı ekonomik bir yapının düşünülmemeyeceği Urartu toplumunda, hayvanlar yalnızca etinden ve derisinden yararlanan bir canlı varlık değildir. Özellikle gücünden, sütünden ve yününden yararlanan önemli bir geçim kaynağı olmalıdır. Bu nedenle Urartu krallarının sefer düzenlediği farklı bölgelerden elde edilen ganimetler arasında, büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar önemli yer tutmaktadır. Özellikle krallığın kuzeydoğusunda bulunan Kafkasya Bölgesi bu anlamda özel bir öneme sahiptir (UKN I: 127-128). Kuzey ülkelerine sefer yapılması ile ilgili yazılı belgeler İşpuini ve Menua'nın ortak krallık yaptıkları dönemle başlamaktadır. Urartu'nun kuzeyinde bulunan ülke ve şehirlerden, sayıları kesin olarak bilinmeyen kadın ve erkek esirlerle birlikte binlerce büyükbaş ve küçükbaş hayvanın ganimet olarak

alındığı bilinmektedir (UKN I: 20,24). Menua'dan sonra Urartu tahtına geçen oğlu I. Arğişti, Horhor Yazıtları'ndan elde edilen verilere göre özellikle kuzey ülkelerine karşı seferler düzenlemiştir; Erzurum civarındaki Daiaeni ülkesini ve Gökçe Göl civarındaki toprakların bir bölümünü ele geçirmiştir. Kuzey seferlerinden elde edilen ganimet ve vergiler bu yörelere neden askeri seferler düzenlendiğini açıkça ortaya koymaktadır. Arğişti'nin saltanatının ikinci ve üçüncü yıllarında kuzey ülkelerine yapmış olduğu seferlerde farklı ülke ve şehirlerden ele geçirilen ganimet listesinde, 111.584 adet büyükbaş ve 454.775 adet küçükbaş hayvan yer almaktadır (UKN I: 127). Ayrıca Arğişti'den sonra Urartu tahtına çıkan oğlu II. Sarduri'nin de yine aynı bölgelere yapmış olduğu seferleri anlatan Van Kalesi'ndeki Analıkız olarak bilinen yazıtında, 113.860 adet büyükbaş hayvan ve 403.887 adet küçükbaş hayvanın ganimet olarak alındığı yazılıdır (UKN I: 155). Bu yağma seferlerinden elde edilen canlı hayvan sürülerinin ekonomik bir açıklaması olmalıdır. Ayrıca sayıları yüzbinlerle ifade edilen canlı hayvan sürülerinin Urartu ülkesine geldikten sonraki durumları tam anlamıyla belli değildir. Bu canlı hayvanların Urartu vatandaşlarına mı dağıtıldığı veya büyük devlet çiftliklerinde mi tutulduğu bilinmemektedir (LAR II: 165)⁴. Kurban edilecek hayvanların bir kısmı da halk tarafından Tanrı Haldi'ye sunulmaktadır. Kelişin Yazıtı'nda geçen bir ifadeden bunu anlamak mümkündür (Diakonoff 1991: 17).

“Tanrı Haldi önüne, Ardini şehrine geldikleri zaman, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua, Tanrı Haldi'ye büyükbaş hayvan kurban olarak sundular ve dediler ki: her kim Tanrı Haldi'nin kaplarından büyükbaş hayvan çalarsa, o kişi kendi mahvını hiçe sayar.

⁴ II. Sargon'un 8.yıl sefer kayıtlarından öğrendiğimiz üzere, tahrip edilen kalelerin depolarında, hayvanların beslenmesi için saman bulunmaktadır. Sargon, sığırların hayat kaynağı olan samanı süpürge misali yaktığını anlatmaktadır. Kalelerde bulunan saman stoklarının, tapınağın dini ritüellerde kesilecek hayvanların beslenmesi için depolandıklarını düşünmekteyiz. Van Kalesi'nde bulunan ve Menua tarafından yaptırıldığını bildiğimiz “şirşini” yapısının, tanrılara sunulacak kurbanlık hayvanların muhafaza edildiği *ahu-* olması bu önerimizi güçlendirmektedir. (Tarhan-Sevin 1991: 431, Res. 2-4; Tarhan 2000: 197).

Her kim başka birininkini götürmeye kalkarsa.....Eğer bir kimse Ardini şehrinde bulunur ve biri başkasının büyükbaş hayvanını Tanrı Haldi'nin kapılarından götürmeye kalktığını duyar ve bunu saklarsa, Tanrı Haldi soyunu sopunu dünya üzerinden yok etsin” (UKN 1:19).

Bunun yanında devletin dini törenler için özel olarak beslediği veya elinde tuttuğu hayvanların varlığı da bilinmektedir. Van Kalesi'nin kuzey kısmında bulunan kral Menua'ya ait kaya yazıtında;

“İşpuinioğlu Menua bu yeri şirşini yaptırdı. Menua derki; Her kim kurbanlık boğaları oradan sürerse, her kim bir yere kaldırırsa, her kim büyükbaş hayvanları oradan çalarsa, her kim bu yazıtta karşı suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırsa, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba ve Tanrı Şivini onu güneşin altından yok etsin” (UKN I: 63).

Bu yazıtta geçen ifadelerden anlaşıldığı üzere dini törenler sırasında kurban edilecek hayvanlar, toplu biçimde devlet tarafından belirlenmiş bir yerde kurban törenleri için bekletilmektedir (Diakonoff 1991: dipnot 26). Yazıtta geçen “şirşini” kelimesinin, tanrılara sunulacak kurbanlık hayvanların muhafaza edildiği ahır anlamına gelmesi bu öneriyi güçlendirmektedir (Tarhan-Sevin 1991: 431. Dipnot 3; Tarhan-Sevin 1992: 1082) Ayrıca beslendikleri otlaklarda diğer vatandaşlar tarafından, kendi hayvanlarının yemlerine ortak oldukları düşünülmekte, daha da önemlisi tapınağa ait olan bu hayvanlar, Urartulu vatandaşlar tarafından çalınma tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadırlar.

Hayvan besiciliğinin yaygın oluşu hayvansal ürün olan et, süt ve süt ürünlerinin de yüksek oranda tüketildiğini göstermektedir. Hayvan sürülerinin yaylalardan dönüş mevsimi olan sonbaharda kesilen hayvanlar, kışlık et ihtiyacı için tuzlanarak kavurma olarak depolanmış olmalıdır. Ayrıca hayvanların yününden yapılmış giysilerin de kullanılmış olduklarını yazıtlardan biliyoruz. Bunun yanı sıra odaların tabanına serilmek üzere, değişik hayvanlara ait postların merkezi yerlerden krallığın ihtiyacı olan diğer şehirlere gönderildi-

ği yazılı kayıtlardan bilinmektedir. Karmir Blur'da ortaya çıkartılan bir kil tablet üzerinde;

“Aza boyunun ülkesindeki tanrı A 'nin şehrine, 26 dana postu..... 12 yün kumaş, 14 yün...198 dana postu(?), 26 yün kumaş, 172 koç postu, 18 dişi keçi postu.....” (UKN II: 463) yazılıdır.

Et ve sütünden yararlanan hayvanların derilerinden yapılmış tulumların da çeşitli amaçlar için kullanıldığı bilinmektedir. Tulumlar, depo odalarında içlerine yiyecek ve içecek doldurmak amacıyla da kullanılmaktadırlar. Asur kabartmalarında, sefer yapılan bölgelerden alınan ganimetlerin büyük bir kısmının deri tulumlar içerisinde taşındığı görülmektedir (Parpola 1987: Fig. 2). Bunun dışında standart bir hacim değeri olarak kullanıldığını da söylemek mümkündür (Sağlamtimur 2005). Bunlara ait arkeolojik veri olmamakla birlikte büyük boyutlu bazı küpler üzerine ölçü birimi olarak hayvan postları kazıma çizgilerle yapılmıştır (Barnett 1974: 51; Burney 1966: 90; Kozbe - Sağlamtimur - Çevik 2001). Depo odalarında bulunan bu deri tulumların içerisine şarap konulduğu Sargon'un 8. yıl sefer kayıtlarından bilinmektedir.

“Ağzına kadar dolu depolarını açtım ve ordumu sınırsız miktardaki hububatı yemesi için serbest bıraktım. Şarap depolarına girdim ve Asur askerleri tulumlar içindeki güzel şarabı nehir suyu gibi içtiler” (UKN I: 161).

Urartu ekonomisinde et, süt ve yün gibi her şeyinden yararlanan hayvanların, tarımsal alanların ekime hazırlanması aşamasında gücünden de yararlanmıştı. Karmir Blur'da ortaya çıkartılan bir bulla üzerinde *“Ardini şehrinde gelen saban öküzünün mühürlenmiş fişi”* yazılıdır (UKN I: 370). Bu bulladan anlaşıldığı gibi tarımsal alanların ekime hazırlanması için kullanılacak hayvanlar, merkezi yönetim tarafından mühürlenmiş bir şekilde farklı şehirlere gönderilmektedir. Urartu yazıtlarında merkezi krallık tarafından canlı hayvanların, farklı bölgelere gönderilmeleri hakkında yazılı birçok veri vardır. Ancak bu hayvanların ne şekilde kullanıldığı bilinmemektedir. Ayrıca tanrılar adına kurulan bağ ve bahçelere,

hayvanların kurban edildiği bilinmektedir. Yine yazıtlardan anladığımız üzere bağ ve bahçelerden hasat mevsiminde, ürün alındığı zaman tekrar hayvan kurban edilmesi gerekmektedir. Nitekim II. Arğişti'ye ait bir yazıtta kralın bir sulama kanalı yaptırdığı ve bu kanaldan sular aktığı zaman Tanrı Haldi, Teişeba ve Şivini'ye birer koyun, Tanrıça Arubaini'ye de bir koyun kurban edilmesi gerektiği yazılıdır (UKN I: 275). II. Arğişti'ye tarihlenen başka bir yazıtta ise Taktumnia şehri için bir göl ve gölden suyun dağıtılması için kanallar yapıldığı yazılıdır. Ayrıca bu şehrin tarım yapılamayan alanları işlenebilir hale getirilmiş, üzüm bağları ve meyve bahçeleri kurulmuştur. Yazıtın arka yüzünde, gölde toplanan suların, kanallardan aktığı zaman tanrılara kurban kesilmesi gerektiği belirtilmektedir.

“Arğişti'nin yerinin tanrısına bir koyun, Arğişti'nin yerinin tanrısına bir inek, ...6 terusi şarap...boş...sular aktığı zaman, Tanrı Haldi'ye besili bir koyun, Tanrı Teişeba'ya bir koyun, Tanrı Şivini'ye bir koyun. Tanrıça Arubaini'ye bir koyun...tanrılarına bir koyun, Inua tanrılarına bir koyun, Arğişti'nin yerinin tanrılarına bir koyun kurban edilsin.” (UKN I: 275) denilmektedir.

Bunun yanında Tanrı Haldi adına yapılan tapınakların inşasının belli aşamalarında Tanrı Haldi ve diğer tanrılar adına hayvanların kurban edildiği de bilinmektedir;

“...Tanrı Haldi'nin kapıları için...(tapınak) yapılmış olduğu zaman Tanrı Haldi'ye keçi yavrusu kesilsin. Tanrı Haldi'ye boğa ve tanrı Arubaini'ye inek kurban edilsin. Tapınak yapıldığı ve döşendiği zaman Tanrı Haldi'ye koyun kesilsin. Tanrı Haldi'ye koyun ve Tanrı Arubaini'ye inek kurban edilsin...Tanrı Haldi'ye keçi yavrusu kesilsin. Tanrı Haldi'ye boğa, Tanrı Teişeba'ya koyun ve Tanrı Şivini'ye koyun kurban edilsin. Orada yer çoraktı...” (UKN I: 143).

Bu yazıtlardan anlaşıldığı gibi Urartu Krallığı'nda yapılan her iş için Tanrı Haldi'ye ve diğer tanrılara çeşitli hayvanların kurban edilmesi gerekmektedir. Yazıtlar ışığında hayvancılığı hakkında yeterli bilgiye sahip olduğumuz Urartu Krallığı'nın tarımsal ürünleri hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Seferler sonucu elde edilen

ganimet listelerinde, tarımsal ürünler alındığı hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Olasılıkla Urartu krallarının haraç ve ganimet almak için sefer yapmış olduğu bölgeler açısından da tarımsal üretimin çok fazla olduğunu söylemek zordur. Böylece Urartu kralları tarafından farklı ülkelerden vergi, haraç veya ganimet olarak getirilen binlerce hayvanın açıklamasını yapmak daha da kolaylaşmaktadır. Urartu Krallığı için iç tüketimin karşılanması açısından, diğer ülke veya şehirlerden ganimet veya vergi olarak alınması gereken ana mal grubu canlı hayvan olmalıdır. Ayrıca alınan canlı hayvanların Urartu ülkesine getirilmesi, diğer ganimetler gibi taşıma açısından çok zahmetli olmamalıdır. Az sayıdaki insanla binlerce hayvandan oluşan sürüleri getirmek diğer ganimetlere göre daha kolaydır⁵. Bunun yanında beslenme anlamında ve tarımsal üretimin yeterliliği bakımından merkezi yönetimin daha rahat olduğunu söylemek de mümkündür. Yani tarımsal ürün açısından yerel üretim ve tüketim dengesi birbirine yakın olmalıdır. Kalelerdeki büyük boyutlu depo odalarının varlığı, krallığın tarımsal üretimi kontrol altında tuttuğunu göstermektedir.

Urartu Krallığı ile birlikte hayvan sayısındaki artış, artan nüfusu beslemek için tarımsal alanların genişletilmesi beraberinde yeni problemler getirmiş olmalıdır. Urartu krallığı ile birlikte bölgede hayvan besiciliğinin yaygınlaşması ve hayvan sürülerinin hızlı bir şekilde çoğalması, dağlık bölgelerin bitki örtüsünde ekolojik değişimlere yol açmış olabilir.

Ayrıca yazıtlardan bilinen yeni tarımsal alanların ekilebilir duruma getirilmesi, orman ve mera olarak kullanılan alanların doğal dengesini bozmuş olmalıdır. Binlerce hayvanın ayakları altında ezilen doğal bitki örtüsü ile birlikte hayvanların otlakları tüketmesi ve dağ yamaçlarının bitki örtüsüz kalması, Urartu Krallığı ile başlayan bölgesel toprak erozyonunu akla getirmektedir.

Urartu Krallığı'nın yaşadığı coğrafyanın kendine özgü fiziksel yapısı dikkate alındığında, krallık açısından hayvancılık ve bunun

⁵ Bu konuya güncel bir örnek vermek gerekirse, Urfa Ceylanpınar Devlet Üretim Çiftliği'nde bulunan hayvanların otlatılması için, ortalama 250 küçükbaş hayvana bir çoban düşmektedir.

ekonomik girdilerinin ne kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum yazılı belgeler tarafından da desteklenmektedir. Ayrıca resmi devlet dininin temelini oluşturan dini ritüellerde, tanrılara kurban olarak sunulan hayvanların sayısındaki fazlalık, hayvan varlığının ekonomik anlamı dışında, farklı bir dini ve toplumsal gereklilik olgusunun tezahürüne de sebeptir. Toprakkale, Karmir Blur ve Bastam kazılarında ortaya çıkartılan kemik odalarını bu anlamda düşünmek gerekebilir. Toprakkale’de yoğun olarak yanmış hayvan kemiklerinden oluşan yığınların ele geçtiği alan “Ölüm Evi” olarak adlandırılmıştır.

Hayvanlara ait kafatasları bulunmadığı için bu kemikler, tapınak kurbanlarının kalıntıları şeklinde yorumlanmıştır (Piotrovskii 1969: 154-155). Karmir Blur’da ise iki depo mekanının arasında, küçük bir odaya sıkıştırılmış kemik yığınlarının, kurban edilen hayvanlara ait olduğu kesindir. Hayvanlara ait kafatası ve büyük ayak kemiklerinin bulunmadığı bu alanda bulla da ele geçmemiştir (Barnet-Watson 1952: 144). Bastam’da ise MB/2 ve OB5 olarak adlandırılan iki odanın içerisinde, büyük bir kısmının başı kesilmiş olarak yabani ve evcil hayvanlara ait kemik yığınları ve 1400 adet bulla ortaya çıkartılmıştır (Zimansky 1979: 53; Zimansky 1988: 107; Kroll 1988: 103-104). Bullalar, olasılıkla içinde kemikler olan çuval veya sepetlere iliştilmiş olmalıdır. Bastam’da bulunan bu kemiklerin depolarda saklanması ve bullalar üzerindeki mühür baskıları nedeniyle de krali bir anlam taşıdığı kesindir. Ancak hiçbir veri, başı kesilmiş binlerce hayvan kemiğinin niye Urartu kalelerinde yıllarca tutulduğunu açıklayamamaktadır. Bunların büyüsel veya ritüel bir anlam taşımaları nedeniyle yok edilmesi mümkün olmayan çöp oldukları önerilmektedir (Zimansky 1979: 55)⁶.

Seferler sonucu ele geçirilen veya yeni kurulan kentlerde Tanrı Haldi’ye ait tapınak kurmanın özel bir Urartu geleneği olduğunu belirtmeliyiz. Urartu yazılı kaynaklarında tapınağın kendine ait arazilerinden söz edilmez ve bu nedenle tapınak adına ekilen tarlalarının

⁶ İnsanlar ile yedikleri hayvanlar arasındaki sembolik bağlantıyı inanç dünyasında antropolojik olarak anlatmak mümkündür. Eğer kralın masasından gelen artıklar uygun olmayan ellere geçer ve bu durumun krala lanet getireceğine inanılıyorsa, bu kalıntıları (atıkların) güvenli, özel bir yerde tutulması gerekmektedir.

olmadığı düşünülür. Ancak tapınaklar dini törenler gereği olasılıkla kurban bağışlarına dayanan büyük hayvan sürülerine sahip olmalıdırlar. Bu tür bağışlar her şeyden önce kralın kendisi tarafından yapılıyordu. Sefere gidilen her bölgeden ganimet olarak getirilen küçük ve büyükbaş hayvanların önemli bir bölümü devlet geliri olarak hazineye alındığından, bunlar dini törenler için tapınağın malı olmalıydı.

Bununla birlikte kuşkusuz, özel şahıslar da kurban edilmek üzere tapınağa hayvan bağışlıyorlardı.

Bu tür bağışların da belli kuralları olması gerekmektedir. Herkes bağış yapmak zorunda mıydı veya bağışın türü yalnız canlı hayvanlarla mı sınırlıydı? Bu konu hakkında bilgi veren bir tablet Karmir Blur kazısında ortaya çıkartılmıştır. Burada, kurban edilecek hayvan özel bir şahıs tarafından tapınağa adak olarak verilirse kurban etinin bir bölümünün tekrar özel şahıslara geri verilmesi ile ilgili bilgi vardır. Tanrılara kurban edilen hayvanın ciğeri Teişebani şehrindeki krala giderken hayvanın, geri kalan kısmının kanlı olarak Haldi tapınağında, bereketinin kaçmaması ve çoğalması için kalması gerektiği belirtilmektedir (Diakonoff 1991: 12). Ayrıca vatandaşların tanrıya adak olarak sundukları hayvanların çelimsiz ve küçük olmasının yarattığı sorunlar, tapınak yöneticilerinin şikayetlerine neden olmuş görünmektedir.

Bu sebeple Karmir Blur susi tapınağına ait yazıtta, II. Rusa vatandaşlar tarafından Tanrı Haldi'ye adak olarak sunulan kurbanlık boğaların küçük olmaması gerektiğini belirtmektedir (UKN II: 40).

Sonuç olarak yapılan ve yapılacak her türlü faaliyetten sonra tanrılara kurban sunma geleneği, merkezi krallığın ve vatandaşların elinde büyük oranda canlı hayvan bulundurulması zorunluluğunu doğurmuştur. Bu durum krallığın askeri ve genişleme politikalarında da kendini göstermektedir. Komşu bölgelere yapılan seferlerde ganimet olarak alınan en önemli mal grubu canlı hayvandır (UKN I: 127, 155). Bölgenin kendine ait hayvansal potansiyeli dışında ganimet, haraç ve vergi olarak alınan canlı hayvanlarla birlikte, Urartu Krallığı'nın sahip olduğu hayvan sayısı çok fazla olmalıdır. Urartu

nüfusunu oluşturan halklardan bir bölümünün iç tüketim nedeniyle tarımla uğraştığı bilinmektedir. Ancak ekonomik bakımdan hayvancılığın daha önemli bir paya sahip olması gerektiğini, tanrılara sunulan kurban listelerinde belirtilen hayvan sayılarından anlamak da mümkündür. Bugün bile hala varlığını koruyan büyük boyutlu hayvan sürüleri ile birlikte yaz aylarının yaylalarda geçirilmesi gibi dönüşümlü yaşam, geçmişte Urartu için de geçerli olmalıdır. Bu durum ülkenin canlı ekonomik kaynaklarının savunulması açısından da Urartu Krallığı'na bazı kolaylıklar sağlamış olmalıdır. Alçak ovalarda kış aylarını geçiren büyük hayvan sürüleri için bir düşman tehlikesi söz konusu değildir. Coğrafi ve iklim koşulları açısından askeri seferlerin sadece yaz aylarında, dağ geçitleri ve yollarının karla kaplı olmadığı bir mevsimde yapılabilmesi, yaylalarda olan büyük hayvan sürüleri açısından Urartu'nun hayvancılığa dayalı ekonomisinin sigortası gibidir.

KISALTMALAR VE BİBLİYOGRAFYA

LAR II: *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Vol. II, D. Luckenbill, Chicago, 1968.

UKN I: G.A.Melikishvili, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi I*, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1960.

UKN II: G.A.Melikishvili, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi II*, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1971.

Barnett, R. D. 1974

“The Hieroglyphic Writing of Urartu”, *Anatolian Studies Presented to Hans Gustav Güterbock on the occasion of his 65th Birthday*, K. Bittel – H. J. Houwink ten Cate – E. Reiner (ed), İstanbul: 43-55.

Barnett, R. D. – Watson W. 1952

“Russian Excavations in Armenia”, *Iraq* 14:132-147.

Belli, O. 1988

Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları, İstanbul.

Burney, C. 1966

“A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere”, *Anatolian Studies* XVI: 55-112.

Diakonoff, M. 1991

“Sacrifices in the city of Teişeba (UKN 448)-Lights on the Social History of Urartu”, *Archâologische Mitteilungen aus Iran* 24: 13-21.

Dinçol, A. – Kavaklı, E. 1979

“Karahan Köyü'nde Bulunan Dört Yeni Urartu Yazıtı”, *Anadolu Araştırmaları* VI, İstanbul: 15-32.

Kozbe, G. - Sağlamtimur, H. - Çevik, Ö. 2001

“Chapter IV: The Pottery”, A. Çilingiroğlu - M. Salvini (eds), *AYANIS I, Ten Years, Excavations at Rusahinili Eidurukai 1989-1998, Documenta Asiana VI*, Roma: 85-154.

Kroll, S. 1988

“Ausgrabungen in den Urartâischen Anlagen, 1972-1975”, W. Kleiss (ed.), *Bastam* II, Berlin: 99-113.

Parpola, S. 1987

The Correspondence of Sargon II, Part I, Letters from Assyria and the West, Helsinki.

Piotrovskii, B.B. 1969

The Ancient Civilization of Urartu, Geneva.

Sağlamtimur, H. 2001

“The Volumes of Some Urartian Pithoi”, A. Çilingiroğlu - G. Darbyshire (eds), *Anatolian Iron Ages 5, Proceedings of the Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, Ankara: 139-143.

Salvini, M. 1994

“The Historical Background of the Urartian Monument of Meher Kapısı”, A. Çilingiroğlu – D. French (ed.), *Anatolian Iron Age III*, Ankara: 205-210.

2006

Urartu Tarihi ve Kültürü, B. Aksoy (çev.), İstanbul.

Tarhan, T. – Sevin, V. 1991

“Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları”, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı II*, Ankara: 429-456.

1992

“Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1990 Yılı Çalışmaları”, *Bulleten LVI/217*, Ankara: 1081-1099.

Yakar, J. 2007

Anadolu'nun Etnoarkeolojisi, S. H. Riegel (çev.), İstanbul.

Zimansky, P. 1979

“Bones and Bullae: An Enigma from Bastam, Iran”, *Archaeology* 32 (6): 53- 55.

1988

“MB2/OB5 Excavations and the Problem of Urartian Bone Rooms”, W. Kleiss (ed.), *Bastam II*, Berlin: 107-124.